

ORGANIZACJA I HISTORIA SZKOLNICTWA PODSTAWOWEGO W ŻAGANIU W LATACH 1945–1956

Katarzyna Śliwak, e-mail:katarzyna.sliwak@poczta.onet.pl
Uniwersytet Wrocławski
Pl. Uniwersytecki 1, 50–137 Wrocław

STRESZCZENIE

W referacie autorka przedstawi problem organizacji działalności szkolnictwa podstawowego na Ziemiach Zachodnich na przykładzie Żagania po II wojnie światowej. Poruszy przy tym kwestie związane z wynagrodzeniem nauczycieli oraz nadzorem pedagogicznym. Szczegółowo zostaną omówione kwestie powstawania 4 szkół podstawowych funkcjonujących w tamtych latach w Żaganiu (Szkoły Podstawowej nr 1, Szkoły Podstawowej nr 2, Szkoły Podstawowej nr 3 oraz Szkoły Podstawowej nr 4)

Słowa kluczowe: Ziemie Zachodnie, Żagań, szkolnictwo podstawowe, odbudowa

The organization and history of primary education in Żagań in 1945–1956

ABSTRACT

In this paper the author presents the issue of organizing primary education activities in the Western Territories after World War II : as an example Żagań. The reader is informed about salary of teachers, pedagogical supervision. At the end we discuss in detail formation of 4 elementary schools operating in those years in Żagań (Primary School No. 1, Primary School No. 2, Primary School No. 3, Primary School No. 4).

Key words: Western Lands Żagań, primary education, restoration

Problem polonizacji Ziemi Zachodnich, gdzie po II wojnie światowej znalazł się Żagań (po wojnie Żegań¹), ściśle związany był z budową polskiego szkolnictwa. Instytucje oświatowe miały odegrać szczególną rolę w dziele integracji różnych grup ludności przesiedlonych z ziem wschodnich. Placówki te były doszczętnie zniszczone, nie tylko w wyniku działań wojennych, lecz również przez wykorzystywanie ich obiektów jako szpitali czy magazynów.

W latach 1945–1950 głównym organem administracyjnym zajmującym się szkolnictwem było Ministerstwo Oświaty na czele z doktorem Stanisławem Skrzyszewskim², a jego jednostką terytorialną, pod którą podlegał Żagań był Wydział Oświaty przy Urzędzie Pełnomocnika Rządu na Dolny Śląsk we Wrocławiu działający w podwrocławskiej Trzebnicy. Po 4 miesiącach jego funkcjonowania zlikwidowano go i powołano w jego miejsce Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego. Pierwszym

¹ Wcześniej do 1945 r. funkcjonowała nazwa miasta Sagan, w latach 1945–1947 – Żegań, po 1947 r. – Żagań.

² Stanisław Skrzyszewski (ur. 1901–1978) – dr filozofii, w okresie 1944–1945 oraz 1947–1950 pełnił funkcję ministra oświaty, następnie był ministrem spraw zagranicznych (lata 1951–1956) oraz szefem Kancelarii Sejmu (lata 1957–1969). Zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej APW), Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu, sygn. 339/2, Wydział Ogólny (1945–1951), Ministerstwo Oświaty, Organizacja władz i urzędów szkolnych, k. 1.

kuratorem został Jan Dębski³. Okręg wrocławski podzielono na inspektoraty. Do Żagania skierowano inspektora z Legnicy – Jana Modrzyńskiego. Do głównych jego zadań należało: sprowadzenie kadry nauczycielskiej, znalezienie finansów na sprzęt, opał, zorganizowanie pomocy szkolnych oraz remonty budynków. Największym problemem inspektora był dobór grona pedagogicznego, bowiem po jego aprobach kierowano nauczycieli zgodnie z przydziałem zatwierdzonym przez Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu do placówek⁴.

W tamtym okresie zarobki nauczycieli mało różniły się od zarobków pracowników w zakładach przemysłowych. Niewielu nauczycieli posiadało pełne kwalifikacje pedagogiczne. Do pracy w tym zawodzie nie zachęcały pensje, jednak Zarząd Miasta starał się polepszyć sytuację pedagogów i w 1947 r. podniósł wynagrodzenie dla nauczyciela wykwalifikowanego na 100 zł za godzinę oraz 80 zł dla niewykwalifikowanego. Okresowo nauczyciele mogli liczyć na specjalny dodatek będący tymczasową pomocą w związku z brakiem miejsc zamieszkania⁵.

Ministerstwo Oświaty w 1948 r. podało, iż zdewastowano podczas wojny i okupacji w Okręgu Szkolnym Wrocławskim 459 gmachów szkół powszechnych, 13 szkół średnich oraz 21 zawodowych⁶. Proces odradzania się szkolnictwa podstawowego w Żaganiu w latach 1945–1956 przebiegał powoli, co doskonale będzie widoczne na przykładzie działań podejmowanych przez pracowników Publicznych Szkół Podstawowych: nr 1, nr 2, nr 3, nr 4⁷.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 1 W ŻAGANIU W LATACH 1945–1956

Pierwszą szkołą podstawową, która istniała jeszcze przed II wojną światową była SP nr 1. Historia powstania tej placówki sięga roku 1899. Była ona szkołą średnią dla chłopców (Knaben – Mittelschule); jej otwarcie przy ówczesnej Seminarstrasse (obecna ulica Wojska Polskiego) datowano na kwiecień 1900 r. Przed I wojną światową uczęszczało do niej 350 uczniów. W jej gmachu działała biblioteka publiczna z czytelnią, muzeum regionalne, obok powstała miejska hala sportowa. W latach 30. XX w., gdy liczba uczniów w klasach wynosiła 50 – 60 osób, budynek okazał się nieprzystosowany. Młodzież przeniesiono do budynku książęcej szkoły średniej, gdzie oprócz szkoły podstawowej popołudniami organizowano doksztalające kursy zawodowe z dziedzin handlowych oraz rzemieślniczych⁸.

Przed wybuchem wojny do gmachu szkolnego uczęszczało ok. 200 uczniów i pracowało w nim na pełnym etacie 10 pedagogów. Wśród nauczanych przedmiotów znalazły się: matematyka, język niemiecki, angielski, francuski, wychowanie fizyczne, historia, geografia, muzyka, wiedza o życiu, przyroda, rysunek, zajęcia techniczne, stenografia i pisanie na maszynie. Gdy rozpoczęła się II wojna światowa w placówce wprowadzono oficjalną propagandę nazistowską. Część kadry pedagogicznej została wcielona do służby wojskowej, natomiast młodzież powyżej 14 r. ż. musiała zapisać się do Hitlerjugend, a pod koniec wojny do Volkssturmu. Instytucja zaprzestała swej działalności tylko na miesiąc – w styczniu 1945 r. przez fakt zbliżania się wojsk radzieckich do miasta⁹.

3 APW, Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu, sygn. 339/2–Wydział Ogólny (1945–1951), Pismo do Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu z dnia 20 grudnia 1945 r., k. 61.

4 Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Oświaty, sygn. 283/296, Szkolnictwo na Ziemiach Odzyskanych oraz opieka nad dziećmi, Pismo do Ministerstwa Oświaty, Biuro Ziem Odzyskanych w sprawie planowego przesiedlania nauczycielstwa na Ziemię Zachodnie, Lista poszczególnych Inspektoratów Szkolnych, Żagań, k. 108.

5 R. Zarzycki (red.), *Żagań 1945–1950*, Żagań 2005, s. 100.

6 J. Miąso (red.), *Historia wychowania wiek XX*, Warszawa 1980, s. 283.

7 Wszystkie te placówki funkcjonują do dnia dzisiejszego. W latach późniejszych powstały jeszcze Publiczna Szkoła Podstawowa nr 5 oraz Publiczna Szkoła Podstawowa nr 7.

8 K. Adamek, M. Świątek, *Żagań znany i nieznan. Przewodnik historyczny po mieście i okolicy*, Żagań 2002, s. 71.

9 Tenże, *Zarys dziejów książęcej szkoły dla chłopców do 1945 r.*, [w:] W. Babut (red.), *70 lat Szkoły Podstawowej nr 1 Żaganiu 1945–2015*, Żagań 2015, s. 6.

Po II wojnie światowej SP nr 1 wznowiła kształcenie dzieci i młodzieży bardzo szybko, bowiem już w listopadzie 1945 r. Pierwszym kierownikiem szkoły został Ludwik Kimber¹⁰, na jego zastępcę mianowano Honoratę Górską-Laskowską¹¹, a grono pedagogiczne składało się z: Bronisławy Jaworskiej, Wandy Pogorzelskiej oraz Marii Zawistowskiej. Wszyscy nauczyciele posiadali wykształcenie średnie i dojeżdżali na doksztalające kursy do Liceum Pedagogicznego w Nowej Soli. Do kadry pedagogicznej w 1947 r. dołączył Tadeusz Żabski – absolwent Państwowego Liceum Pedagogicznego w Nowej Soli, nauczyciel matematyki, chemii i fizyki¹².

Tak jak wiele szkół w kraju, także SP nr 1 borykała się z trudnościami w zdobyciu funduszy na opał, żywność, mieszkania dla nowo przybyłych nauczycieli. Tymczasowym budynkiem szkolnym przez pierwsze 4 miesiące roku szkolnego 1945/1946 był budynek przy ul. 1 Maja 25 (dzisiejsza ul. Keplera 25), następnie szkołę przeniesiono na ul. Seminaryjną 7 (obecna ul. Wojska Polskiego 7), gdzie w czasie II wojny światowej mieścił się szpital. Placówka po tym okresie wróciła do swej pierwotnej siedziby i w jej budynku na parterze było 6 klas lekcyjnych, biblioteka, pokój nauczycielski, gabinet kierownika, a na piętrze – 2 klasy lekcyjne i aula.

Lata wojny spowodowały konieczność walki z analfabetyzmem oraz odbudową szkolnictwa, co postulowała rządząca partia¹³. O masowej alfabetyzacji ludności wspominał w swoich wystąpieniach na odprawie sekretarzy komitetów wojewódzkich PZPR w 1949 r. także premier Józef Cyrankiewicz¹⁴. Problem ten został poruszony przez lokalne władze w celu zwrócenia uwagi rodziców, aby posyłał swoje dzieci do nowo powstałych placówek. Komunistyczne władze zachęcały do tego hasłem: „każde dziecko w wieku obowiązku szkolnego w szkole”¹⁵.

W 1945 r. do placówki uczęszczało 100 uczniów, jednak rok później ta liczba wzrosła już dwukrotnie. Do szkoły dojeżdżała młodzież zamieszkująca okoliczne wioski: Bożnów, Żaganiec, Stary Żagań, Pożarów, Marysin, Dietrzychowice i Jelenin, ponieważ na wsiach tak szybko nie powstały szkoły podstawowe¹⁶. Połowa rodzin uczniów wywodziła się ze środowiska robotniczego, mniej z inteligentkiego, a ok. 20% z chłopskiego. Ze względu na różny poziom wiedzy uczniów (część z nich później trafiała do gmachu szkolnego i miała braki) nauczyciele starali się stworzyć możliwość realizowania programu dwóch klas w jeden rok. Oprócz zajęć lekcyjnych w placówce działało wiele kółek przedmiotowych, organizacji społecznych. Do najważniejszych, oprócz Samorządu Szkolnego, możemy zaliczyć Drużyny Harcerskie¹⁷ prowadzone przez druha Bogdana Klauzińskiego, 17-latkę, który przyjechał do Żagania z Kielc¹⁸.

10 Ludwik Kimber był zdemobilizowanym oficerem frontowym Wojska Polskiego, absolwentem Seminarium Nauczycielskiego w Wilnie, propagatorem idei harcerstwa i opiekunem pierwszej drużyny harcerskiej powstałej w PSP nr 1. Zob. R. Plocker, *Dzieje Harcerstwa Polskiego w Żaganiu w latach 1946–1949*, Żagań 1991, s. 8.

11 Honorata Górską, tak jak Ludwik Kimber, posiadała wykształcenie pedagogiczne, bowiem była absolwentką Seminarium Nauczycielskiego w Grodnie, jednak w Żaganiu pracowała tylko przez rok, a później została przeniesiona do szkoły podstawowej w Pożarowie. Była członkiem Powiatowej Rady Narodowej. Według opinii służbowej była „czynna politycznie i ideologicznie wyrobiona”. Jej następczynią została Antonina Godzińska. Zob. *50 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 1 w Żaganiu*, „Biuletyn szkolny” 1995, nr 1, s. 5; Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej APZG), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922; Wykaz nauczycieli kierujących oraz kierowników szkół na rok szkolny 1952/1953, k. 210.

12 *Kroniki szkolne z lat 1946–1947*, bp.

13 N. Kołomejczyk, *Deklaracja ideowa PZPR przyjęta na Kongresie Zjednoczeniowym 20 grudnia 1948 r. ogłoszona w lutym 1949 r.*, [w:] N. Kołomejczyk, B. Syzdek (red.), *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, Warszawa 1988, s. 445.

14 Premier J. Cyrankiewicz zwracał uwagę, iż akcja likwidacji analfabetyzmu związana będzie z realizacją planu 6-letniego. Zob. D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopcy*, Warszawa 1998, s. 314.

15 B. Techmańska, „Młodzież musi wrosnąć w tę ziemię”. *Pionierskie lata budowy polskiego systemu edukacji na ziemiach zachodnich*, „Kwartalnik Ośrodka Pamięć i Przyszłość” 2011, nr 13, s. 11.

16 M. Świątek, *Szkoła powszechna w okresie likwidacji skutków wojny i okupacji – lata 1945–1948*, [w:] W. Babut (red.), dz. cyt., s. 10–12.

17 Prowadzone drużyny harcerskie bardzo dobrze były oceniane podczas przeprowadzanych przez Kuratorium Okręgu Szkolnego w Zielonej Górze wizytacji. Zob. APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie powizytacyjne drużyny harcerskiej w Szkole Podstawowej nr 1 w Żaganiu, k. 104.

18 R. Plocker, dz. cyt., s. 9.

W okresie 1948–1956 liczba uczniów wzrastała¹⁹, a kadra liczyła 11 nauczycieli, lecz zapotrzebowanie było kilkukrotnie wyższe. Trzon grona stanowili absolwenci liceów pedagogicznych i Studium Nauczycielskiego²⁰. Oprócz nauczania podopiecznych i szkoleń na Radach Pedagogicznych nauczyciele byli zobowiązani uczestniczyć w spisach dzieci w wieku obowiązku szkolnego, które były prowadzone w ramach walki z analfabetyzmem. W szkole miały miejsce również spotkania Ogniska Związku Nauczycielstwa Polskiego²¹. W latach 50. XX w. zmieniła się rejonizacja zapisów dzieci i liczba uczniów w 8 klasach wynosiła 285²². Te zmiany nie trwały długo, ponieważ likwidacja Państwowego Domu Dziecka i dodanie do rejonu 2 ulic znowu spowodowało zwiększenie liczby uczniów w jednej klasie do 36²³.

Wyż demograficzny wymuszał podjęcie decyzji o przeprowadzeniu remontu w budynku szkolnym. Stało się to w roku 1950 r., kiedy otwarto świetlicę przy remontowanej auli oraz odnawiano sale lekcyjne. Kierownik szkoły, A. Godzińska²⁴, zaplanowała otwarcie ogródka warzywnego będącego pod opieką koła biologicznego. Uczniowie brali udział w pracach społecznych, tj. zbiorach w gospodarstwach rolnych na wsiach czy zbiórkach makulatury. W szkole w 1954 r. uruchomiono Szkolne Koło Odbudowy Warszawy, którego zadaniem było przygotowywanie materiałów związanych z wyzwoleniem i odbudową stolicy. Niedługo później rozpoczęło funkcjonowanie koło PCK oraz Szkolna Kasa Oszczędności. Szkoła propagowała działalność artystyczną – założono teatr kukielkowy²⁵. Sztuki przez niego przygotowywane były prezentowane na szkolnych uroczystościach. Jedną z nich była zabawa choinkowa, do organizacji której włączała się instytucja współpracująca – Jednostka Wojskowa, która wspomagała szkołę w pracy wychowawczo-propagandowej z młodym pokoleniem. Żołnierze także przybywali na coroczne obchody Dnia Dziecka, podczas których zbierano pieniądze podczas loterii dla potrzebujących rodzin uczniowskich oraz mieszkańców miasta²⁶. Działania SP nr 1 w Żaganiu pokazują, iż pierwsza placówka oświatowa w mieście doskonale wywiązała się ze swojego zadania bycia pionierem polskiej edukacji na Ziemiach Zachodnich.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 2 W ŻAGANIU W LATACH 1945–1956

Budynek SP nr 2 istniał od 1873 r., kiedy założono w nim Ewangelickie Królewskie Seminarium Nauczycielskie uruchomione w roku 1879²⁷. W 1925 r. rozwiązano je i utworzono funkcjonującą przez 4 lata szkołę doksztalającą dla dziewcząt, później natomiast istniała tam Katolicka Szkoła Ludowa (zwaną Szkołą Johanna Felbigera²⁸) i Żagańska Szkoła Pomocnicza²⁹.

Po zakończonych działaniach wojennych SP nr 2 rozpoczęła swą edukacyjną działalność jako szkoła 7-klasowa w 1947 r. w siedzibie Liceum Ogólnokształcącego na ówczesnym pl. Marszałka Roli

19 W roku szkolnym 1946/47 do szkoły uczęszczało ok. 300 dzieci, w 1950 r. – 465.

20 W roku szkolnym 1955/1956 do grona pedagogicznego dołączyły Danuta Białek, Maria Wiszniewska oraz przewodnik drużyny harcerskiej z Radomia. Zob. APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Projekt ruchu służbowego nauczycieli na rok szkolny w tutejszym powiecie, k. 216.

21 W 1945 r. ZNP w powiecie żagańskim składał się z 22 nauczycieli, natomiast w 1948 r. 78. Zob. Z. Zawadzka, *60-lecie ZNP w Żaganiu*, „Zeszyty Żagańskie” 2005, nr 6, s. 57.

22 *Kronika szkoły z roku 1952*, bp.

23 *55 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 1*, „Biuletyn Szkolny” 2000, nr 2, s. 10-15.

24 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Wykaz nauczycieli kierujących oraz kierowników szkół na rok szkolny 1952/1953, k. 210.

25 *Kroniki szkolne z lat 1954–1956*, bp.

26 M. Świątek, dz. cyt., [w:] W. Babut (red.), dz. cyt., s. 20–21.

27 Od 1876 r. Ewangelickie Królewskie Seminarium Nauczycielskie znajdowało się w budynku Ratusza miejskiego oraz wynajmowanych pomieszczeniach przy Rynku. Zob. K. Adamek, M. Świątek, dz. cyt., s. 55.

28 Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) – niemiecki reformator edukacji, opat klasztoru augustianów w Żaganiu. Zob. B. Burda, *Jan Ignacy Felbiger – osiemnastowieczny reformator szkolnictwa elementarnego na Śląsku i jego wpływ na szkołę ludową w monarchii austriackiej*, [w:] A. Barciak (red.), *W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego i nauka na Górnym Śląsku*, Katowice 2009, s. 270-291.

29 R. A. Haczekiewicz, *Spacerem po Żaganiu*, Żagań 2000, s. 155.

Żymierskiego 5 (dziś pl. Orłąt Lwowskich)³⁰. Lokalizacja placówki wiązała się z faktem, iż po wojnie do miasta przybyło wielu kolejarzy, którzy osiedlili się w sąsiedztwie dworca kolejowego. Pierwszym kierownikiem placówki została Maria Dobrowolska, a kadra pedagogiczna składała się z 7 nauczycieli, z których część została oddelegowana do pracy ze SP nr 1. Do grona pedagogicznego należeli: Anna Ziemacka, Aniela Furmanek, Anna Kudlek, Wanda Pogorzelska, Maria Ducheńska, Czesława Aksman i Antonina Gadzinówna. Do gmachu szkolnego uczęszczało 238 uczniów³¹, gdyż obwód szkolny obejmował dużą część miasta.

W 1952 r. szkołę przeniesiono do budynku byłej Ludowej Ewangelickiej Szkoły im. Weisloga przy Placu Królowej Jadwigi (później funkcjonowała tutaj jako Szkoła Podstawowa nr 6), który to został wyremontowany i odnowiony³². Następnym kierownikiem szkoły została mianowana Władysława Augustyniak, a grono pedagogiczne składało się z 5 nauczycieli. Początkowo do szkoły do 5 oddziałów uczęszczało 124 uczniów, których z każdym rokiem przybywało (zwłaszcza dzieci idących do I klasy), toteż budynek okazał się niewystarczający. Od 1954 r. szkoła była placówką 7-klasową, a nauka w klasach I–III odbywała się w systemie dwuzmianowym³³.

W 1956 r. funkcję kierownika objął Stanisław Kwaśnik. W 1957 r. szkoła otrzymała budynek po zlikwidowanym Domu Dziecka przy ul. Wojska Polskiego 1³⁴ i jej siedziba znajduje się tutaj do dnia dzisiejszego. Nauczanie nadal było prowadzone w systemie dwuzmianowym do godziny 17 i objęto nim dodatkowo jeszcze klasę IV. W roku szkolnym 1957/58 liczba uczniów w klasach od I do VII wynosiła 782³⁵, a część dzieci młodszych przejęła SP nr 1. Koniec lat 50. XX w. to okres największego rozwoju placówki, której kolejnym kierownikiem został Michał Olszewski. Zwiększona została liczba sal lekcyjnych³⁶.

Szkoła w latach 70. XX w. działała pod nazwą Zbiorczej Szkoły Gminnej, do której uczęszczały dzieci z okolicznych wiosek: Pożarówka, Dietrichowic, Miodnicy, Gorzupi, Jelenina, Bukowiny Bobrzańskiej, Starej Koperni, Bożnowa, Trzebowa i Łóz, gdyż jako jedyna podstawówka w mieście miała 2 filie w budynkach byłej SP nr 6 i Liceum Ogólnokształcącym. Kolejne lata pokazywały, iż mimo wielokrotnej reorganizacji placówki oraz na początku lat 90. XX w. likwidacji wszystkich filii szkoła jako pierwsza wprowadziła wymianę z rówieśniczą szkołą we Francji – College Jean Paul Laurens w Aygesives koło Tuluzy, a oferta zajęć pozalekcyjnych nie była ograniczona tylko do powadzenia kółek przedmiotowych, lecz rozszerzona została o zajęcia rewalidacyjne, terapeutyczne, logopedyczne, co wiązało się z wprowadzeniem pierwszych w mieście klas terapeutycznych oraz dalszym rozwojem SP nr 2³⁷.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 3 W ŻAGANIU W LATACH 1945–1956

Moczyń to jedna z dzielnic Żagania znajdująca się w południowo-wschodniej części miasta. Nieopodal znajduje się poligon wojskowy i linia kolejowa Żagań – Legnica. W 1900 r. na Moczyńiu powstała pierwsza, niemiecka szkoła. Do 1944 r. dzielnica zwana była Polnische Machen, a później Machenau³⁸.

30 Od 1948 r. w budynku dzisiejszej szkoły założono Państwowy Dom Dziecka. Zob. B. Kulasza, M. Chłopek, M. Figiel, A. Kujawska (red.), *60 lat żagańskiej „Dwójki”. Monografia Publicznej Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu 1948–2008*, Żagań 2008, s. 8.

31 R. Zarzycki (red.), dz. cyt., s. 102.

32 APZG, Zarząd Miejski w Żaganiu z lat 1945–1950, sygn. 28, Remont budynku Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu, k. 1.

33 D. Mazur, *Obiekt Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu*, Żagań 1978, s. 8.

34 Dzieci z Domu Dziecka zostały przeniesione do Kozuchowa oraz Wschowy. Zob. B. Kulasza, M. Chłopek, M. Figiel, A. Kujawska (red.), dz. cyt., s. 10.

35 I. Mulowska, B. Kulasza, M. Chłopek, B. Purwiel, *Publiczna Szkoła Podstawowa nr 2*, „Zeszyty Żagańskie” 2005, nr 6, s. 60–62.

36 D. Mazur, dz. cyt., s. 10.

37 B. Kulasza, M. Chłopek, M. Figiel, A. Kujawska (red.), dz. cyt., s. 14.

38 R. A. Haczkiwicz, dz. cyt., s. 150.

W 1947 r. powstała tam szkoła 4-klasowa³⁹. Pierwszym kierownikiem była Teresa Słomska⁴⁰. Nauka odbywała się na dwie zmiany. Początkowo do szkoły uczęszczało 61 uczniów. Dość szybko, bo w 1948 r., szkołę przekształcono w 7-klasową, nastąpiła też zmiana na stanowisku kierownika, którym został Zygmunt Jędrzejczyk. Liczba uczniów wzrosła do 148. Kadra pedagogiczna składała się z 4 nauczycieli.

W 1951 r. kierownikiem został Stanisław Żyto, który mimo młodego wieku (miał wówczas 21 lat) oraz krótkiego stażu pracy miał opinię wykształconego, bowiem ukończył Liceum Pedagogiczne i wyróżniał się działalnością polityczną⁴¹. Z pracy odeszło 3 nauczycieli, a dotychczasowa bibliotekarka Ewa Lipnicka została skierowana na studia matematyczne do Łodzi⁴².

Problemem szkoły była zła baza lokalowa, ponieważ już od początku działalności placówki borykała się ona z przeciekającym dachem i brakiem sali gimnastycznej. Liczba uczniów w 1951 r. wynosiła 161, z czego najwięcej – bo aż 32 – uczęszczało do klasy VII⁴³.

W 1953 r. nastąpiła kolejna zmiana na stanowisku kierownika szkoły, którym została wybrana Halina Juchnowicz posiadająca wykształcenie absolwentki Liceum Pedagogicznego oraz ukończony kurs centralny z historii. Kadra pedagogiczna, Barbara Dolatowska oraz Rozalia Malinowska, zostały skierowane na kursy doszkolące. Dwóch nauczycieli zamieszkiwało w służbowym mieszkaniu. Szkoła dysponowała ogródkiem⁴⁴.

W szkole działała organizacja harcerska. Przynależało do niej 70 uczniów. Drużyna brała udział w propagowaniu czytelnictwa i aktywizacji samorządów klasowych. Jej opiekunem był Józef Ziaja, nauczyciel języka rosyjskiego⁴⁵. Do innych organizacji młodzieżowych można zaliczyć Koło Przyjaciół ZSRR, PCK, Szkolne Koło Odbudowy Warszawy⁴⁶.

Rozwój tej placówki nie przebiegał tak szybko jak szkół znajdujących się w centrum miasta. Szkoła od lat 80. XX w. ściśle współpracowała z parafią pw. Świętego Józefa, która znajduje się naprzeciwko gmachu. W czasach wyżu demograficznego uczęszczało do niej ponad 200 uczniów, co powodowało, iż podopieczni nie czuli się anonimowi i dla nich Szkoła Podstawowa nr 3 była drugim domem.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 4 W ŻAGANIU W LATACH 1945–1956

Kolonia Laski to kolejna z dzielnic Żagania położona nieopodal rzeki Czerna. W XVIII w. wybudowano tutaj osiedle tkaczy – Nowa Kolonia Leśna (Neue Forstkolonie). Nieopodal powstała linia kolejowa Głogów – Żagań – Jankowa Żagańska i na terenie dzielnicy istniał przystanek kolejowy. Tkacze, którzy pojawili się tutaj w II połowie XVIII w., pracowali w pobliskim młynie papierniczym. Później, w latach 30. XX w., dobudowano Osiedle Szyszkowe składające się z domów dwurodzinnych.

39 Budynek szkolny został wybudowany w 1902 r.

40 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Wykaz nauczycieli zatrudnionych w poszczególnych typach szkół Powiatu Żagańskiego, k. 39.

41 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Wykaz nauczycieli kierujących oraz kierowników szkół na rok szkolny 1952/1953, k.80.

42 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 o 4 nauczycielach w dniu 2 października 1951 r. przeprowadzonej przez Kierownika Wydziału Oświaty Kazimierza Banacha, k. 150.

43 Tamże.

44 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 przeprowadzonej w dniu 29 stycznia 1953 r. przez wizytatora Wojewódzkiego Wydziału Oświaty ob. Matyję oraz Kierownika Powszechnego Wydziału Oświaty Gadzinównę Antoninę, k. 317.

45 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6923, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 w Żaganiu o 5 nauczycielach odbytej w dniach 8 i 9 marca 1955 r. w obecności Kierownika Referatu Szkolnictwa Podstawowego ob. Tadeusza Żabskiego i ob. Franciszka Jarlaczyka, k. 157.

46 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 przeprowadzonej w dniu 29 stycznia 1953 r. przez wizytatora Wojewódzkiego Wydziału Oświaty ob. Matyję oraz Kierownika Powszechnego Wydziału Oświaty Gadzinównę Antoninę, k. 318.

W 1937 r. doszło do administracyjnego połączenia Starej i Nowej Kolonii Leśnej, a dzielnicą Żagania Kolonia Laski została w roku 1945⁴⁷.

Pierwsza szkoła na terenie Kolonii Laski powstała w 1876 r. przy ul. Cichej w pobliżu zakładów włókienniczych (Gewerksfabrik). Druga, nieistniejąca dziś, szkoła zlokalizowana została na terenie Pięknej Doliny w 1915 r. i funkcjonowała do 1945 r. W niej odbywały się próby zespołu muzycznego oraz chóru⁴⁸. Działalność szkoły w Kolonii Laski została wznowiona po II wojnie światowej dopiero w 1954 r. i do tego czasu dzieci zamieszkujące dzielnicę uczęszczały do Szkoły Podstawowej nr 2 znajdującej się w budynku dzisiejszego Liceum Ogólnokształcącego im. S. Banacha przy pl. Orłąt Lwowskich. Uczniowie mieli problem z dojazdem do tamtej szkoły; mimo iż po wojnie działał przystanek kolejowy większość z nich chodziła pieszo lub była dowożona furmankami⁴⁹.

Władze oświatowe do zorganizowania szkoły wyznaczyły Annę Dynowską⁵⁰, która przybyła do Żagania z Krosna. Początkowo na terenie osiedla nie można było odnaleźć odpowiedniego budynku, w którym mogłaby się mieścić szkoła, toteż zdecydowano się na wynajem pomieszczeń mieszkalnych przy ul. Wesołej 21. Tam znajdowały się ponemieckie ławki, stary stół, 2 krzesła, tablica i kreda⁵¹. W ciągu 2 pierwszych lat istnienia szkoły jej siedzibę przenoszono parę razy: z budynku przedszkola przy ul. Wesołej 40 do budynku robotników leśnych przy ul. Wesołej 48. Po dwóch latach szkoła znalazła swoje miejsce w budynku przy ul. Wesołej 40, gdzie funkcjonowało przedszkole. Drugim poważnym problemem był brak mieszkania dla A. Dynowskiej, która początkowo mieszkała przy kilku rodzinach, na poddaszach, które były, niestety, nieogrzewane. W roku szkolnym 1956/57 do 7 klas szkoły uczęszczało 103 uczniów, nie tylko zamieszkałych w Kolonii Laski, ale i w Żagańcu. Kadra pedagogiczna, oprócz A. Dynowskiej, składała się z: Zuzanny Jurczyk, Danuty Panz, Alfreda Saleniuk i Edwarda Bielskiego. Z racji braków kadrowych nauczyciele uczyli kilku przedmiotów, nie posiadając do tego odpowiednich kwalifikacji⁵².

W 1957 r. pracę rozpoczął Zbigniew Stych⁵³, który później jako wieloletni kierownik szkoły spowodował ulepszenie bazy szkolnej – wybudowano boiska, bieżnię, posadzono drzewka. Wraz ze zwiększającą się liczbą uczniów zamieszkujących dzielnicę problemem stało się ogrzewanie w szkole (piece kaflowe), brak toalet wewnątrz budynku, brak sali gimnastycznej. Sytuacja wodociągowa także nie była dobra, gdyż wodę donoszono wiadrami ze studni. Sprzątaniem szkoły często zajmowali się uczniowie po lekcjach, którzy nawet przynosili z domu opał do pieców. Pan Stych zadbał, aby w niedługim czasie w szkole znalazły się pomoce dydaktyczne takie jak adapter czy radio. Mieszkańcy dzielnicy starali się zwrócić uwagę na problem braku miejsca w budynku, gdyż liczba dzieci zwiększyła się do ok. 200 w roku szkolnym 1959/1960. Władze lokalne potwierdziły budowę nowej siedziby szkoły w ramach planu 6-letniego na lata 1959–1965 budowy szkół na Tysiąclecie Państwa Polskiego, a w szkole zorganizowano Szkolne Koło Społecznego Funduszu Budowy Szkoły pod kierownictwem Romana Winklera. Budowa nowej placówki rozpoczęła się w 1964 r., a oddano ją na początku 1966 r. W tym też budynku znajduje się do dnia dzisiejszego⁵⁴.

47 M. Świątek, *Kolonia Laski- żagańskie osiedle tkaczy*, „Zeszyty Żagańskie” 2003, nr 3, s. 27.

48 Tenże, *Piękna i Zielona Dolina*, „Zeszyty Żagańskie” 2004, nr 4, s. 70.; Tenże, *Papiernia i Piękna Dolina*, „Zachodni Goniec Regionalny” 2000, nr 10.

49 *Wspomnienia p. Krystyna Prus*, [w:] T. Prus, *60 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 4 w Żaganiu*, Żagań 2013, s. 10.

50 Pozostała kierownikiem szkoły do roku szkolnego 1955/ 1956. Zob. APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgi Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Projekt ruchu służbowego nauczycieli na rok szkolny 1955/1956 w tutejszym powiecie, k. 216.

51 *Wspomnienia p. A. Dynowskiej*, [w:] T. Prus, dz. cyt. s. 11.

52 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Informacja o projekcie obsady kadrowej szkół podstawowych i przewidywanego ruchu nauczycieli, k. 347.

53 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Sprawozdanie ze stanu dydaktyczno-wychowawczego i gospodarczego oraz obsady kadrowej szkół podstawowych powiatu za okres 1.09–10.12.1956 r., k. 249.

54 T. Prus, *60- lecie Publicznej Szkoły Podstawowej nr 4 w Żaganiu*, „Zeszyty Żagańskie” 2014, nr 10, s.15.

PODSUMOWANIE

Rozwój bazy szkolnictwa podstawowego w Żaganiu w latach 1945–1956 przebiegał równomiernie do potrzeb społeczeństwa oraz przekazywanych na niego środków z budżetu miasta. Najbardziej widoczny był na przykładzie dwóch placówek: SP nr 1 oraz SP nr 2, które położone były w centrum miasta i uczęszczało do nich najwięcej dzieci i młodzieży. SP nr 3 oraz SP nr 4 były położone w 2 dzielnicach miasta i, oprócz spełniania swej funkcji edukacyjnej, odgrywały rolę centrum kulturowego dla tamtejszych mieszkańców.

We wszystkich placówkach edukacyjnych widoczny był wpływ socjalistycznej propagandy wychowania dzieci i młodzieży objawiający się kultem Stalina czy Bieruta. Zakładano Koła Przyjaciół ZSRR oraz Szkolne Koła Odbudowy Warszawy na których zbierano fundusze na odbudowę stolicy.

Lata 50. XX w. to był również czas powojennego wzrostu demograficznego, co łączyło się z ogromnymi potrzebami lokalowymi oraz finansowymi na rozbudowę oświaty. Sytuacja demograficzna doprowadziła do tego, iż problemem stała się nauka prowadzona na dwie zmiany oraz brak miejsca. Reakcją na hasło *1000 szkół na Tysiąclecie Państwa Polskiego* wypowiedziane przez pierwszego Sekretarza KC PZPR W. Gomułkę było utworzenie przez Front Jedności Narodu w 1958 r. Krajowego Komitetu Koordynacyjnego Społecznego Funduszu Budowy Szkół. Jego zadaniem było organizowanie środków finansowych, pochodzących głównie z czynu społecznego, na rzecz budowy nowych szkół. Wojewódzki Komitet Koordynacyjny Społecznego Funduszu Budowy Szkół w Zielonej Górze powstał w 1959 r., a wraz z nim lokalny komitet powiatowy w Żaganiu, który doprowadził do powstania w 1963 r. tzw. 1000-latki w Żaganiu: Szkoły Podstawowej nr 7⁵⁵.

ARCHIWALIA

- [1] Archiwum Akt Nowych, Zespół Ministerstwo Oświaty, Szkolnictwo na Ziemiach Odzyskanych oraz opieka nad dziećmi, sygn. 283/296, Pismo do Ministerstwa Oświaty, Biuro Ziem Odzyskanych w sprawie planowego przesiedlania nauczycielstwa na Ziemię Zachodnie, Lista poszczególnych Inspektoratów Szkolnych, Żagań.
- [2] Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu, sygn. 339/2, Wydział Ogólny (1945–1951), Pismo do Kuratorium Okręgu Szkolnego we Wrocławiu z dnia 20 grudnia 1945 r.
- [3] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny, Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Wykaz nauczycieli kierujących oraz kierowników szkół na rok szkolny 1952/1953.
- [4] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie powizytacyjne drużyny harcerek w Szkole Podstawowej nr 1 w Żaganiu.
- [5] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 o 4 nauczycielach w dniu 2 października 1951 r. przeprowadzonej przez Kierownika Wydziału Oświaty Kazimierza Banacha.
- [6] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Wykaz nauczycieli zatrudnionych w poszczególnych typach szkół Powiatu Żagańskiego.
- [7] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1946–1953, sygn. 6922, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 przeprowadzonej w dniu 29 stycznia 1953 r. przez wizytatora Wojewódzkiego Wydziału Oświaty ob. Matyję oraz Kierownika Powszechnego Wydziału Oświaty Gdzinównę Antoninę.
- [8] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Projekt ruchu służbowego nauczycieli na rok szkolny w tutejszym powiecie.
- [9] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Sprawozdanie z wizytacji Szkoły Podstawowej nr 3 w Żaganiu o 5 nauczycielach odbytej w dniach 8 i 9 marca 1955 r. w obecności Kierownika Referatu Szkolnictwa Podstawowego ob. Tadeusza Żabskiego i ob. Franciszka Jarlaczka.
- [10] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Projekt ruchu służbowego nauczycieli na rok szkolny 1955/1956 w tutejszym powiecie.

55 APZG, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, sygn. 7310, Społeczny Fundusz Budowy Szkół w Zielonej Górze, Sprawozdanie z działalności Społecznego Funduszu Budowy Szkół w latach 1959–1965 na terenie województwa zielonogórskiego, k. 18.

- [11] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Informacja o projekcie obsady kadrowej szkół podstawowych i przewidywanego ruchu nauczycieli
- [12] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Inspektorat Szkolny Żagań 1954–1959, sygn. 6923, Sprawozdanie ze stanu dydaktyczno-wychowawczego i gospodarczego oraz obsady kadrowej szkół podstawowych powiatu za okres 1.09–10.12.1956 r.
- [13] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Kuratorium Okręgu Szkolnego, sygn. 7310, Społeczny Fundusz Budowy Szkół w Zielonej Górze, Sprawozdanie z działalności Społecznego Funduszu Budowy Szkół w latach 1959–1965 na terenie województwa zielonogórskiego.
- [14] Akta Inspektoratu Szkolnego w Żaganiu, Zarząd Miejski w Żaganiu z lat 1945–1950, sygn. 28, Remont budynku Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu
- [15] Kronika szkolna Szkoły Podstawowej nr 1 w Żaganiu – lata 1946 – 1947.
- [16] Kronika szkolna Szkoły Podstawowej nr 1 w Żaganiu – rok 1952.
- [17] Kronika szkolna Szkoły Podstawowej nr 1 w Żaganiu – lata 1954 – 1956.

BIBLIOGRAFIA

- [18] 50 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 1 w Żaganiu, „Biuletyn Szkolny” 1995, nr 1, Żagań 1995
- [19] 55 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 1, „Biuletyn Szkolny” 2000, nr 2, Żagań 2000.
- [20] Adamek K., Świątek M., *Żagań znany i nieznan. Przewodnik historyczny po mieście i okolicy*, Żagań 2002
- [21] Burda B., Jan Ignacy Felbiger – osiemnastowieczny reformator szkolnictwa elementarnego na Śląsku i jego wpływ na szkołę ludową w monarchii austriackiej, [w:] A. Barciak (red.), *W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego i nauka na Górnym Śląsku*, Katowice 2009
- [22] Haczekiewicz R. A., *Spacerem po Żaganiu*, Żagań 2000
- [23] Jarosz D., *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopcy*, Warszawa 1998
- [24] Kołomejczyk N., Syzdek B. (red.), *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984*, Warszawa 1988
- [25] Kulasza B., Chłopek M., Figiel M., Kujawska A. (red.), *60 lat żagańskiej „Dwójki”. Monografia Publicznej Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu 1948–2008*, Żagań 2008
- [26] Mazur D., *Obiekt Szkoły Podstawowej nr 2 w Żaganiu*, Żagań 1978
- [27] Miąso J. (red.), *Historia wychowania wiek XX*, Warszawa 1980
- [28] Mulkowska I., Kulasza B., Chłopek M., Purwiel B., *Publiczna Szkoła Podstawowa nr 2, „Zeszyty Żagańskie” nr 6*
- [29] Plocker R., *Dzieje Harcerstwa Polskiego w Żaganiu w latach 1946–1949*, Żagań 1991.
- [30] Prus T., *60 lat Publicznej Szkoły Podstawowej nr 4 w Żaganiu*, Żagań 2013
- [31] Prus T., *60-lecie Publicznej Szkoły Podstawowej nr 4 w Żaganiu, „Zeszyty Żagańskie” 2014*, nr 10
- [32] Świątek M., *70 lat Szkoły Podstawowej nr 1 Żaganiu 1945–2015*, Żagań 2015
- [33] Świątek M., *Kolonia Laski – żagańskie osiedle tkaczy, „Zeszyty Żagańskie” 2003*, nr 3
- [34] Świątek M., *Papiernia i Piękna Dolina, „Zachodni Gонец Regionalny” 2000*, nr 10
- [35] Świątek M., *Piękna i Zielona Dolina, „Zeszyty Żagańskie” 2004*, nr 4
- [36] Techmańska B., *„Młodzież musi wrosnąć w tę ziemię”. Pionierskie lata budowy polskiego systemu edukacji na ziemiach zachodnich, „Kwartalnik Ośrodka Pamięć i Przyszłość” 2011*, nr 13
- [37] Zarzycki R., *Żagań 1945–1950*, Żagań 2005
- [38] Zawadzka Z., *60-lecie ZNP w Żaganiu, „Zeszyty Żagańskie” 2005*, nr 6